

FİLOLOGIYA**VARIANTLARARASI ALINMALARIN TƏHLİLİNƏ DAİR
(İNGİLİS DİLİNİN BRİTANIYA, AMERİKA, KANADA
VƏ AVSTRALIYA VARIANTLARI ƏSASINDA)**

UOT 811.111.

Elnarə Eldar qızı Putayeva*Azərbaycan Dillər Universitetinin ingilis dili müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru***E-mail:** pedaqoji.ing.fr@mail.ru**Rəyçilər:** *filol.ü.f.d., dos. G.F. İsrailova,
filol.ü.f.d. A.F. Məmmədzadə***Açar sözlər:** *alınmalar, variantlararası alınmalar, amerikanizm, Britaniya ingiliscəsi, Amerika ingiliscəsi, Kanada ingiliscəsi, Avstraliya ingiliscəsi***Key words:** *borrowings, inter-variety borrowing, Americanism, British English, American English, Canadian English, Australian English***Ключевые слова:** *заимствования, межвариантное заимствование, американизм, британский английский, американский английский, канадский английский, австралийский английский*

Alınmalar dilçilikdə daha çox təhlil olunmuş sahələrdən biri hesab oluna bilər. Alınmaların tədqiqinin bu qədər aktual olmasının səbəblərinə qloballaşma dövründə müxtəlif dil daşıyıcılarının davamlı ünsiyyət prosesi, yeni texnologiyaların tətbiqi, insanların məskunlaşma yerlərinin mütəmadi olaraq dəyişməsi, inkişaf sürətinə müvafiq olaraq yeni anlayışların meydana çıxması və s.-i aid edə bilərik. Xüsusi olaraq, ingilis dilini haqqında danışdığımız zaman, bu səbəblərin sırasına qeyd olunan dilin beynəlmiləl ünsiyyət vasitəsi olmasını da əlavə edə bilərik.

Bununla belə, alınmaların təhlili ilə bağlı bəzi məsələlər hələ də müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Bu məsələlərdən biri ingilis dilinin təmsalında desək, müxtəlif variantları olan dillərin leksik tərkibində variantlararası alınmaların təhlili məsələsidir. Məqalənin məqsədi ingilis dilinin Böyük Britaniya, Amerika, Kanada və Avstraliya variantları arasında qarşılıqlı şəkildə müxtəlif alınma sözlərin mənimsənilməsinə araşdırmaqdır. Bu məqsədlə biz “variantlararası alınmalar” terminini işlətməyi nəzərdə tuturuq ki, bu halda ingilis dilinin müxtəlif variantları arasında cərəyan edən alınmaların işlədilməsi ehtiva olunur. Bəzi hallarda bu anlayışı “daxili alınmalar” kimi də adlandırırırlar. Dillərarası kontaktların geniş vüsət aldığı indiki dövrdə hətta amerikanizmlərin belə ingilis dilinin lüğət tərkibində alınma sözlər olaraq araşdırılması xüsusi diqqət çəkən məqamlardan hesab olunmalıdır.

E.O. Çeryukanovanın bu sahədə apardığı tədqiqatlar bizə belə deməyə əsas verir ki, Amerika və Britaniya variantının arasında alınma sözlərin dilə qəbul edilməsi prosesinə alınma söz hadisəsi kimi baxmaq hər iki dil variantının sistemindəki fərqliliklərdən qaynaqlanır. Britaniya variantında olan bu cür alınmalar yeni dil vahidi olaraq qəbul edilir. Bunun əsas səbəbi isə amerikalıların fərqli dil və mədəni xüsusiyyətlərin daşıyıcıları olmasıdır (1, s. 34).

Bununla yanaşı olaraq, bəzi dilçilərin “daxili alınmalar” termininin də işlədilməsinə rast gəlinir ki, bu halda müəyyən alınmaların dialekt və jarqonlarla qarşılaşdırılması halları meydana çıxır. E.V. Marinova bu cür daxili alınmalara regional və sosial dialektlərdə, eləcə də, sosial və peşə jarqonlarında işlənən sözlərin aid edilməsini məsləhət görür (2, s. 81).

L. Blumfildin təsnifatında bu cür alınmalara eyni coğrafi arealdan seçilmiş sözlər daxil edilir və belə sözlər “dialektik alınmalar” adlandırılır (3, s. 487-488). Onlardan fərqli olaraq, başqa dillərdən alınmış və mənimsənilmiş sözlərin isə, “mədəni alınmalar” adlandırıldığına şahidi oluruq.

S. İbrahimova daxili alınmalar termininə həm variantlararası alınmaları, həm də sləng və sosial dialektlərdən alınmış sözləri də daxil edir. Bu cür alınmaların xüsusi rolunu son onilliklər ərzində dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin əsas üsulu kimi qiymətləndirmək olar (4, s. 37). Müəllifin fikrincə, bu yolla həm ingilis dilinin makro sistemi yeni leksik və frazeoloji vahidlərlə zənginləşir, həm də müxtəlif leksik-semantik variantların söz yaradıcılığına yeni elementləri əlavə etməsi prosesi izlənilir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, A.D. Şveytser ingilis dilinin Britaniya və Amerika variantı haqqında danışdığı zaman məhz variantlararası alınmalar termini istifadə etmişdir. Biz də məqaləmizdə “variantlararası alınmalar” termininə üstünlük verərək bu cür ifadə vasitəsinin daha dəqiq və anlaşılan olduğunu düşünürük [9, s. 184, 189].

Amerikanizmlərin Britaniya variantına təsiri haqqında müəyyən fikirlərə amerikalı linqvist C. Alceonun “Dil haqqında mif: amerikalılar ingilis dilini məhv edir” adlı əsərində də rast gəlmək mümkündür. Müəllif qeyd edir ki, bir çox hallarda dillərin bir-birinə təsirini (bizim nümunədə Amerika variantının Britaniya variantına təsiri) barbarlıq səviyyəsinə qədər “yük-səldirlər”. Lakin qloballaşma şəraitində dillərin bir-birinə təsiri və tədricən dəyişməsi qaçılmaz faktdır. C. Alceo amerikanizmlərin qəbul edilməməsi faktını daha çox Amerika mədəniyyətinin britaniyalılar tərəfindən qəbul edilməməsi və hər bir dəyişikliyə amerikalıların səbəb olmasını düşünmələri ilə əlaqələndirir (5, s. 177).

Nümunə olaraq “controversy” sözünün tələffüz şəklini göstərən müəllif qeyd edir ki, hazırda bu sözün Britaniya variantında iki cür tələffüz forması var. Onlardan birində vurğu birinci, digərində isə, ikinci hecaya düşür. Britaniyalıların fikrincə, ikinci hecanın vurğulu tələffüz edilməsi amerikanizmlərin təsiri hesab olunmalıdır. Lakin araşdırmalar göstərir ki, ikinci halın meydana çıxması Britaniyada baş vermişdir, belə ki, ABŞ-da bu sözün tələffüzündə vurğu birinci hecaya düşür.

Digər bir nümunədə isə, I guess ifadəsinin amerikanizm olduğunu qeyd edənlərin əksinə olaraq, müəllif bu söz birləşməsinin britaniyalıların nitqində formalaşdığını iddia edir. O göstərir ki, orta əsrlərdə Böyük Britaniyada *gesse* feili “hesab etmək, zənn etmək” mənasında işlədilmişdir. Beləliklə, bu ifadəni amerikanizm adlandırmaq düzgün olmazdı (5, s.178-179).

Amerikanizmlərin Britaniya variantına təsirinə dair başqa bir nümunəyə diqqət yetirək: trash sözünün Britaniya variantına daxil edilməsi XX əsrin sonlarına təsadüf edir. Belə ki, 1999-cu ildə Apple şirkətinin yeni əməliyyat sisteminin təqdim edilməsində *wastebasket* ikonu trash ilə əvəz olunur. Bu dəyişiklik britaniyalıların narazılığına səbəb olur və şirkətin dəyişikliyi ləğv etmədiyi müddətdə yeni məhsulu almaqdan imtina edirlər. Lakin şirkət bu tələbi qəbul etmir və britaniyalıların yeni amerikanizmi dillərinə qəbul etməli olurlar (6, s.156).

Kanada ingiliscəsi Britaniyadan və Fransadan olan mühacirlərin iki əsr boyunca “Yeni Qitə”yə axını nəticəsində formalaşmış hesab oluna bilər. Aborigen dillərin təsiri nəticəsində ingilis dilinin digər variantlarında olmayan sözlər Kanada ingiliscəsinə daxil olmuşdur. Digər tərəfdən, Aşağı Kanada ərazisindəki fransız dilindən Yuxarı Kanada ərazisindəki ingilis dilinə xeyli sayda yeni sözün axın etməsi və bu sözlərin Amerika və Britaniya variantında olmaması faktı Kanada ingiliscəsinin fərqlənməsinə səbəb olmuşdur.

Yazı qaydalarına nəzər yetirdiyimiz zaman Britaniya və Amerika ingiliscəsinin sintezinə xüsusi önəm verdiyini görürük. Belə ki, bu sözlərin Amerika variantında ekvivalenti color

və center olaraq yazılmaqdadır. Eləcə də, ABŞ-da anqlo-fransız mənşəli defense (isim), Kanadada isə Britaniya mənşəli defence yazı formalarına rast gəlmək mümkündür (7).

Amerika ingiliscəsində olduğu kimi, Kanada variantında da –ize sonluğuna üstünlük verilir. Britaniya variantında isə, Kembric modeli olaraq –ise, Oksford modeli olaraq isə, -ize sonluğuna rast gəlinir. Məsələn, recognize, realize və s.

Kanada variantının yazı qaydalarını eyni zamanda bu ölkənin tarixi ticarət əlaqələrinin genişliyi ilə də əlaqələndirmək olar. Məsələn, cheque sözünün Britaniya variantında yazılışı Kanada ilə Britaniya arasındakı sıx maliyyə əlaqələrinə əsaslanır. Kanada avtomobil sənayesində ABŞ-ın üstünlük təşkil etməsi avtomobilin hissələrini adlandırılmasında Amerika variantının yazılış qaydalarının əsas götürülməsini açıqlaya bilər: məsələn, tire (təkər).

Kanada ingiliscəsi daha çox Amerika variantının lüğət tərkibi ilə oxşarlıq təşkil etdiyindən, hər iki variantın dil daşıyıcıları bir-birini rahatlıqla anlaya bilər. Bir çox hallarda Britaniya və Amerika variantlarındakı sözlər müəyyən dərəcədə bir-biri ilə səsləşsə də, Kanada variantındakı sözlərə digərlərində rast gəlinmir.

Kanada ingiliscəsində *grade* (sınıf) sözünün rəqəmdən əvvəl (Grade 6), ABŞ-da isə rəqəmdən sonra (6th grade) işlədilməsi müşahidə olunur.

Kanada variantında “qiymət” sözü grade (Amerika variantında mark): imtahan vermək write an exam, (Amerika variantında take an exam): imtahan nəzarətçisi an invigilator, (Amerika variantında a proctor) və s. kimi işlədilir (7).

ABŞ-da daha çox rast gəldiyimiz tələbələrin illər üzrə bölgüsü - freshman (I kurs), sophomore (II kurs), junior (III kurs), və senior (IV kurs) ifadələri Kanadada işlənmir, bu ifadələrin əvəzinə Senior 1, Senior 2 və s. istifadə olunur. ABŞ-da kolleclər (colleges) daha çox orta təhsilin davamı olaraq növbəti təhsil pilləsində təhsiləlməni təşkil edir. Kanadada isə, kolleclər ya texniki təhsil verən, ya da hər hansı bir universitetin tabeliyindəki təhsil müəssisələri hesab olunur. Kanadada “college student” (kollec tələbəsi) biznesin idarə edilməsi sahəsində təhsil alan bir şəxsi göstərsə, “university student” (universitet tələbəsi) bakalavr dərəcəsi almağa iddiaçı olan şəxsi ifadə edir (7).

Müəyyən fərqlərə nəqliyyat sistemini ifadə edən vahidlərdə də rast gəlmək mümkündür. Belə ki, Kanadada railway və railroad (dəmiryolu) sözlərinin hər ikisi işləndiyi halda, gediş-gəliş bileti ifadəsinin bəzən a round-trip (Amerika variantı), bəzən də a return (Britaniya variantı) kimi işləndiyini görürük.

Kanada ingiliscəsində hüquq sahəsində çalışan əməkdaşlara daha çox “lawyer” deyərək müraciət olunur. Buna əsas səbəb olaraq belə bir faktı göstərə bilərik ki, İngiltərə, Uels, İrlandiya, Avstraliya və s. bu kimi ərazilərdəki hüquq sistemlərindən fərqli olaraq, Kanadada hüquq təhsilini almış şəxs heç bir fərq qoyulmadan müəyyən vəzifə tuta bilər. Bəzi hallarda, lawyer, counsel və attorney kimi ifadələrin də işlədilməsi yolveriləndir. Kanada hüquq sistemində solicitor, ABŞ hüquq sistemində isə attorney daha geniş işlənmə arealına malikdir (7).

Ev əşyalarının adlandırılmasında bəzi müqayisələr aparılır: Britaniya və Kanada variantında “tin” (konserv qutusu), “serviette” (salfet), “tap” (kran); Amerika variantında isə müvafiq olaraq “can”, “napkin”, “faucet” olaraq işlənməkdədir (7)].

Qrammatik qaydalara nəzər saldıqda, kanadalıların daha çox cümləni “as well” ifadəsi ilə başladığını, Britaniya ekvivalentinin isə, “in addition” olduğunu qeyd edə bilərik.

Amerika variantında “hospital” sözü müəyyən artiklla (to/in the hospital), Britaniya variantında isə artikl olmadan (to/in hospital) işlədilir (7).

Bir neçə nümunə ilə Avstraliya ingiliscəsinə aid xarakterik xüsusiyyətləri göstərməyə çalışaq. D. Kolinz 1786-cı ildə Botanika Körfəzinə hakim təyin olunmuşdur və onun Avs-

traliya aborijenlərinin lüğət tərkibindəki sözləri toplayıb bütöv halına salınmasındakı rolu təkzibolunmazdır. D. Kolinz qeyd edirdi ki, biz yerlilərin ətraf aləmi təsvir etdikləri sözləri anlamaqda çətinlik çəkirik. Belə ki, gözlə görünən bir məfhumu belə adlandırdıqda anlaşılmazlıqla qarşılaşa bilərik.

Avropalıların bu ərazilərdə məskunlaşmasının ilk 100 ili ərzində 80-ə yaxın dildən təxminən 400-dən çox sözün Avstraliya ingiliscəsinə daxil olmasını xüsusi olaraq qeyd edə bilərik. Alınmaların böyük əksəriyyəti əsas məskunlaşma ərazilərinin yaxınlığındakı dillərdən qəbul edilmiş hesab olunur.

Sidney ərazisində Dark dialektinin daha çox yayıldığına nəzərə alsaq, daha çox sözün bu dildən keçdiyini iddia etmək mümkündür. Bu sözlərə nümunə olaraq aşağıdakıları qeyd edə bilərik (əlavə olaraq alınmaların Avstraliya ingiliscəsinə daxil olma ili də qeyd edilmişdir):

boobook (1790) – qırmızı xallı bayquş

boomerang (1790) – bumeranq

corroboree (1790) – korobori (rəqs növü)

dingo (1789) – dinqo (it növü)

geebung (1790) – qibunq (ağac növü)

gibber (1790) – sürətli danışmaq

gunyah (1803) – kol

koala (1798) – koala

kurrajong (1801) – bitki növü

paddymelon (1802) – yemişəbənzər meyvə

wallaroo (1826) – kenquru

waratah (1788) – varata (gül adı)

warrigal (1790) – vəhşi

wombat (1798) – heyvan növü

woomera (1793) – ox atmaq üçün yay (8).

Alınma sözlərin əsasən ətraf aləmlə bağlı olması və nitq hissəsi olaraq “isim” kimi işlədilməsini xüsusi olaraq qeyd edə bilərik. Məna baxımından bu alınmaların flora və fauna, din və dini ayinlər, ətraf mühit ilə bağlı olmasını və yerlilərin mədəni xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etməsini görə bilərik.

Bir çox sifət və feillərin daha çox XIX əsrdə dilə keçməsi faktı bu sözlərin artıq lüğət tərkibindən çıxarılması faktı ilə yanaşı səsləşir. Bu alınmalardan yalnız ikisi – bung (tuxac) və yakka (ağır iş) dildə hələ də işlənməkdə davam edir (8).

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlirik ki, sözlərin hadisəsi müxtəlif mənbə dillərdən yeni sözün dilə keçməsi prosesidir. Bu proses müxtəlif dillərin mədəni kontaktının nəticəsi hesab edilə bilər. Belə ki, qloballaşma şəraitində müxtəlif dil daşıyıcılarının davamlı ünsiyyəti dillərin lüğət tərkibinin tez-tez dəyişməsinə və zənginləşməsinə səbəb olur. Dilə qəbul edilmiş yeni vahidlərin dilə keçmə səbəbləri müxtəlif ola bilər. Bu zaman daha çox sosial, siyasi, iqtisadi, mədəni və s. faktorları səbəb göstərə bilərik. Hər bir halda yeni dil materialı resipient dildə qəbul edilərək müəyyən assimilyasiyaya uğrayaraq mənimlənilir. İngilis dilinin müxtəlif variantları haqqında da eyni fikirləri söyləmək mümkündür. Belə ki, bu variantlar eyni dilin “törəmələri” hesab edilsə də, onlar arasında kifayət qədər fonetik, leksik, qrammatik və s. fərqlər mövcuddur. Məhz bu müxtəlifliklər variantlararası alınmaların və keçidlərin labüdlüyünü və qaçılmazlığını özündə ehtiva edir.

Problemin aktuallığı. Məqalə ingilis dilinin Böyük Britaniya, Amerika, Kanada və Avstraliya variantları arasında qarşılıqlı şəkildə alınma sözlərin lüğət tərkibinə inteqrasiyası məsələsinin araşdırılması kimi aktual bir məsələyə həsr olunmuşdur.

Problemin elmi yeniliyi. Son dövrlərdə ingilis dilinin Böyük Britaniya variantı ilə yanaşı digər variantların da araşdırılması və tədrisi diqqət mərkəzində saxlanıldığından, qeyd edilən variantların müqayisəsi yeni yanaşmalar tələb edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ingilis dilinin müxtəlif variantlarını araşdıran tədqiqatçılar, tələbələr və müəllimlər yararlanı bilərlər.

Ədəbiyyat

1.Чурюканова Е.О. Американизмы в британском и русском газетном стиле: сопоставительный анализ: Дис. ... канд. филол. наук. – М., 2003. – 290 с.

2.Маринова Е.В. Теория заимствования в основных понятиях и терминах: словарь-справочник. – М., 2013. – 239 с.

3.Блумфилд Л. Язык. – М.: Прогресс, 1968. – 606 с.

4. Ібрагімова С.І. Типологія та парадигматичні відношення міжваріантних запозичень сучасної англійської мови // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2011. – № 209. – с. 37-39.

5.Algeo J. Language Myth 21: Americans are ruining English // Bauer L., Trudgill P. Language myths. Penguin Books,1998. – p.176-182.

6.Ларцева Е.В. Американский вариант английского языка и его влияние на британский в дискуссиях зарубежных лингвистов / Е. В. Ларцева // Известия Уральского федерального университета. Сер. 2, Гуманитарные науки. 2012. — № 3 (105). — с. 147-159.

7.https://www.cs.mcgill.ca/~rwest/wikispeedia/wpcd/wp/c/Canadian_English.htm

8.School of literature, languages and linguistics anu college of arts & social sciences. <https://slll.cass.anu.edu.au/centres/andc/borrowings-australian-aboriginal-languages>

E.E. Putayeva

On the analysis of inter-variety borrowings (based on the British, American, Canadian and Australian English)

Summary

The article considers the notion of inter-variety borrowing with reference to loanwords in British, American, Canadian and Australian Englishes. It demonstrates the specific character of the process of borrowing from one national variety into another. The author reveals the system connections of the term “inter-variety borrowings” under consideration with correlative terms. English is supposed to be an international way of communication. As it is widely spoken in such countries as U.S., Canada, Australia etc, it is acceptable that all the people living in these countries can have some affects on the usage of that very language. In the article the author gives some examples for the purpose of revealing the facts describing the differences between the British, American, Canadian and Australian variants of the English language. All the differences cover phonetic, lexical, grammatical and other spheres of the language as well.

Э.Э. Путаева**К анализу межвариантных заимствований (на материале британского, американского, канадского и австралийского вариантов английского языка)****Резюме**

В статье рассматривается понятие межвариантного заимствования применительно к заимствованиям в британском, американском, канадском и австралийском вариантах английского языка. Это демонстрирует специфику процесса заимствования из одной национальной разновидности в другую. Автор выявляет системные связи рассматриваемого термина «межвариантное заимствование» с коррелятивными терминами. Английский язык считается международным способом общения. Поскольку на нем говорят в таких странах, как США, Канада, Австралия и т. д., допустимо, что все люди, живущие в этих странах, могут иметь какое-то влияние на использование этого языка. В статье автор приводит несколько примеров с целью выявления фактов, характеризующих различия между британским, американским, канадским и австралийским вариантами английского языка. Все различия охватывают также фонетические, лексические, грамматические и другие сферы языка.

Redaksiyaya daxil olub: 27.09.2023